

Українська суспільно-політична думка в 18. ст.

I. ЧАСИ МАЗЕПИ.

З тривогою стоїмо перед мріяковинням нашого політичного майбутнього. Що принесе воно нам? Напружено шукаємо розв'язки нашої політичної проблематики. Зір раз-у-раз звертається назад, шукаючи оперта в досвіді наших дідів-прадідів. І тут бачимо, як мало ще зроблено в усвідомленні цього досвіду.

Суспільно-політична думка XVIII ст. виросла з гірких досвідів епохи «руїни». На цих досвідах встигла змужніти, набути певної зрілості. Тим часом умови політичного діяння складнішали, дійсність вимагала щораз більшої напруги і винахідливості у спробах розв'язати Гордів вузол української політичної проблематики.

Оцією наснаженістю політичними шуканнями для нас, що стоїмо при дверях невідомого завтра, XVIII в. цікавий особливо.

В своїй праці спираємося на різномірні тематично досліди наших визначних істориків, вибираючи з них той матеріал, що може нам стати в пригоді. Разом з тим послуговуємося й матеріалами та ідеями своїх попередніх робіт.

Повстання Богдана Хмельницького 1648 р. створило нову фазу в українськім національному житті. Боротьба за козацьку державність викликала до життя цілу низку нових проблем. Це було передусім змагання за незалежність і соборність нації, як її тоді розуміли.

Під час руїни встояв тільки лівобережний гетьманат і саме він перебрав на себе провідну роль в українській політиці. Так було й далі. 18 ст. не приходило на зміну 17 ст. як щось зовсім нове, якась цезура. Воно продовжувало ту працю, яку вели українські патріоти в другій половині 17 ст. Тягливі традиції відчувалася дуже сильно: українська суспільно-політична думка змінювала залежно від обставин форми, а де в чім і об'єкти своїх дезидерій, але тою ж самою залишалася тенденція розвитку. Боротьба за національний зміст української державності викликала до життя все ті ж самі ідеї.

Саме під кінець 17 ст. і на переломі століть висувається наперед фігура гетьмана Івана Мазепи (1687—1709). В першій полу-

вині свого гетьманування він стояв перед тими ж самими проблемами, які були міродатними і для його попередника, гетьмана Івана Самойловича. За Самойловича Москва приєдналася до європейської коаліції з Австрією, Польщею, Венецією і Ватиканом, що ставила перед собою ідею конечного поборення Туреччини. Регентка Софія в імені малолітніх царів Івана і Петра вислава князя Василя Голіцина і гетьмана Самойловича з сильним московсько-українським військом в експедицію проти турецького васала, Криму. Як відомо, цей нещасливий кримський похід 1687 р. коштував Самойловичеві гетьманування. Другий виступ, вже Голіцина з Мазепою 1689 р., теж не дав ніяких результатів.

Але напрямок залишився той самий і за Петра I. Молодий цар на початках свого власного правління виявив великий інтерес до територіального розширення на півдні. В 90-их роках продовжувалася далі війна, почата ще за Софії, і вона, врешті, принесла Росії Азів, а Україні (спільно з Москвою) турецькі фортеці в низинах Дніпра.

Це була перша стадія російської оферзи назовні. В ній висловлювала себе по суті ще стара, традиційна Москва, що робила тільки перші кроки, щоб стати «російською імперією». Підбивши собі Лівобережну Україну та спричинивши до того, що Правобережжя в 70-их роках стало пустелею, вона прямувала тепер далі до північного побережжя Чорного і Азівського моря, що знаходилися в турецько-татарських руках.

Ця стадія продовжувалася до 1700 р., коли складено мир між Москвою і Туреччиною. Війна викликала на Україні питання, на кого орієнтуватися: на Москву і польсько-австрійсько-венеціянсько-ватиканську коаліцію, чи на турецько-татарський світ. Справа мала свої труднощі. Москва і Польща виступили на цей раз як союзники, і це йшло, так би мовити, наперекір усім основам української політики.

Бо українська політична думка стояла в останніх десятиліттях 17 ст. під впливом поділу України на дві сфери впливів: польську на Правобережжі і московську на Лівобережжі, що сталося наслідком андрусівського порозуміння між Москвою і Польщею 1667 р. «Вічний» мир між тими державами 1686 р. знову затверджував факт поділу. Це був болючий удар і для Самойловича і взагалі для патріотичних кіл України.

На Україні була сильна тенденція до об'єднання цілої країни (а передовсім Правобережжя з Лівобережжям) під регіментом одного гетьмана.

Тому і ставлення гетьмана Самойловича до «вічного» миру було майже одверто вороже. Скріплення Польщі і порозуміння її з Москвою означало, що Україна й далі має бути роз'єднаною. Не ховаючи свого незадоволення, Самойлович радив москалям не йти на згоду. Гетьманщина не хотіла зачіпати Криму — Туреччини ще й тому, щоб не робити і саму Москву занадто сильною... коштом України в останнім розрахунку, хоч бсягнення берегів моря і для України мало неабияке значення.

Самойлович упав жертвою спільнотої інтриги всемогутнього фаворита В. Голіцина і генеральної старшини. Його наступник Мазепа опинився в дуже тяжкому становищі. Він був людиною довір'я не стільки старшини, скільки самого Голіцина і на початках свого гетьманування майже ізользований. Саме після виборів йому довелося з великим напруженням утихомирювати соціальну завірюху, що з армії (вона стояла над р. Коломаком) перескошила в Гетьманщину і мала своїм центром Гадяч. Незадоволення мас виявило себе з нагоди виборів, але було наслідком соціальної політики попереднього гетьмана (напр., «оренди»).

Незабаром вияснилося, що й поважні кола української старшини стояли в опозиції до нового гетьмана. В протилежність до Самойловича Мазепа енергійно підтримав царську офензиву на півдні. Очевидно, це був тактичний крок, щоб увійти в повне довір'я молодого царя і, спираючись на Москву, зашахувати внутрішню опозицію на Україні.

Старшинська опозиція боролася з різних мотивів проти Мазепи, головно ж для забезпечення політичних прав старшинської аристократії супроти влади гетьмана. Загроженими почували себе численні родичі й прибічники Самойловича, що зберегли ще низку дуже важливих позицій, не зважаючи на погром 1687 р.: Михайлло Самойлович, Полуботки, Сулими, Четвертинські, М. Миклашевський, А. Гамалія і т. д. Мазепа не міг довіряти і своїм коломанським прихильникам, особливо колишнім доношенківцям, що складали останнє ядро змови 1687 р. Саме серед них орієнтація гетьмана на Москву та енергійна участь козацького війська у військових діях проти Криму і Туреччини не знаходила прихильності.

Боротьба старшинської опозиції почалася скоро по придушенні народного повстання 1687 р. В 1686 р. вона провадила зносили з Кримом, інтригувала проти Мазепи в Москві і агітувала проти нього на Україні. Невдача кримського походу 1689 р., а головно палацевий переворот того ж року, коли в Москві Софію усунено і владу взяв у свої

руки Петро І, знову викликала її на сцену, і вона намагалася скинути Мазепу з гетьманства. Загостреними залишилися відносини й пізніше. Ще в 1691 р. царський посланець Іван Циклер мав «сказати генеральній старшині и полковникам, что б они гетмана почитали».

Для Мазепи з його політикою підтримання офензивних цілей Москви на півдні були небезпечної і опозиційні настрої на південні Гетьманщини і на Запоріжжі. Війна з Кримом і Туреччиною лягла головним тягарем на південні полки Гетьманщини. Особливо відбивалася вона на промислових і економічних інтересах полтавського полку і Запорозької Січі. Будова фортець на р. Самарі була сприйнята січовиками як ворожий акт з боку і Мазепи і Москви.

На чолі полтавської опозиції, яка була може найактивніша, стояло кілька дуже впливових родин: Жученки, Іскри, а передусім генеральний писар Кочубей. Саме з цих кіл і вийшла та людина, яка зробила спробу перевести Україну на рейки південної орієнтації. Це був полтавський уроженець Петрик, старший канцелярист Генеральної військової канцелярії, одружений з небогою Кочубея.

Перехід Петрика на бік Криму в 1692 р. був, безперечно, висловом тих настроїв, які передовсім панували серед полтавської старшини і на Запоріжжі, а ширше серед чималих відповідальних кіл на Гетьманщині. Це була спроба створити українську незалежну державу за допомогою турецько-татарського світу. Договір 1692 р., складений Петриком з кримським ханом, був трактатом вічної згоди між двома державами: Україною і Кримом. Ідея визволення України з-під чужоземної влади та об'єднання українських земель у межах осібної держави, що знайшли свій вислів у цім трактаті, репрезентували не тільки основну політичну думку самого Петрика, але й, очевидно, ширших українських кіл. Перший артикул трактату визнає, що «княжество Киевское і Черниговское со всъмъ Войскомъ Запорожскимъ і народомъ Малороссийскимъ имъєтъ, быть выдѣлное при всякихъ своихъ вольностяхъ», а артикул одинадцятий підтверджує, що ханство кримське не має права втручатися у внутрішні справи України («Княжеству Малороссийскому і всъму Войску Запорожскому какъ дастъ Господъ Богъ вольное государство, чтобы права събе природное і порядокъ, которой полюбитъ, учинить волно»).

Але коли прийшло до військової акції Петрика, то встановилося, що навіть Січ, хоч спочатку й стала на його бік, не захотіла як-слід його підтримувати. Старшина Лівобережної України взагалі не виявила ніякої активності. Петрик спробував вплинути на маси демагогічними закликами проти тої ж самої старшини, з рядів якої він сам вийшов.

Але успіху він не мав, хоч і після 1692 р. зробив кілька інвазій на Лівобережжя.

Саме завдяки невдачі Петрика старшинський бльок зазнав рішучої поразки. Коли вже Запорожжя не спішилося одверто виступити на боці Петрика, то ще більш стриманою була лівобережна старшина. Союз Мазепи з царем був занадто сильною противагою.

Орієнтація опозиції на Крим давала в руки Мазепи всі аргументи, щоб розправитися з нею. Але його лінія була дуже витримана. Він тільки поволі, терпеливо, крок за кроком усував небезпечних йому людей, але в боротьбі за владу перевага була тепер на його боці. Він міг, нарешті, створити нові кадри старшинської аристократії, висуваючи на перші місця своїх родичів (ніженського полковника І. Обидовського, київського полковника К. Мокієвського, А. Войнаровського), своїків (лубенського полк. Д. Зеленівського, гадяцького полковника Ш. Трощинського) або просто відданих йому людей (прилуцького полковника Дмитра Горленка, полтавського полк. Павла Герцика, Переяславського полковника І. Мировича, генерального обозного І. Ломиковського, генерального писаря П. Орлика). Тепер гетьман міг правити майже самовладно, тримаючи в своїх руках майже всю верхівку гетьманської держави, яку примушено до послуху.

Те, що гетьман спирався на Москву, було для нього в тодішніх обставинах майже неминуче. Але за спиною Москви, здобувши її довір'я, він вів по суті свою політичну лінію. У внутрішній політиці була це підтримка *status quo*, не зважаючи на всі турботи про культуру і церкву, про виховання відповідних старшинських кадрів, носіїв української державності, для чого підтримувано, напр., нові категорії бунчукових, військових і знажкових товарищів — ту резерву, з якої мала післявонятися адміністрація. Мазепа не відновляв колишнього, більш сприятливого для нижчих станів положення, але, з другого боку, він противився занадто виразним спробам поширення влади старшин коштом козаків і селян. Він хотів до деякої міри стабілізувати, зафіксувати окремі шари людності в їх тогочасному стані після довгого періоду руїни, яка так вплинула на соціальні відносини.

В зовнішній політиці була це традиційна лінія української політики, яку Мазепа свідомо перебрав від своїх попередників. Передовсім він бажав приєднати до лівобережного гетьманату Правобережну Україну. Не зважаючи на союз Москви з Польщею, він приховано і обережно (не одверто, як Самойлович), але виразно повертає вістря своєї політики проти Польщі, сподіваючись відірвати від неї Правобережжя. Співпраця його з Палієм, найвизначнішим діячем Правобережжя, і мала підготовити цей акт з'єднан-

ня. Український гетьман сподіався, що пильність у війні в Кримом і Туреччиною, в якій лівобережні полки хоробро бились плече об плече з козаками Палія, здобуде йому згоду на це самої Москви. Цар Петро I довго не погоджувався, але значно пізніше, правда, в 1704 р. гетьман таки осягнув своє.

Мазепа продовжував і далі політику співпраці з царем і Москвою. Але Північна війна, піведена Росією вкупі з Данією і польським королем Августом II Саксонським проти Швеції (1700—1721), дуже насторожила Мазепу і тих людей, що його лінію лояльності на Україні підтримували. Війна лягла страшним тягарем на Гетьманщину і вимагала від неї надзвичайних жертв. Участь козаків в різних російських походах у Саксонії, Білорусі, Галичині руйнувала їх господарство і викликала їх протести. Також і торгівля, яку вели міста особливо інтенсивно з Заходом, припинилася. Селяни переобтяжені були силою нових об'язків, постачанням на армію та роботами при будуванні нових фортець. Сам гетьман і його оточення почували себе не раз заскоченими гвалтовими російськими наказами. Поволі вяснювалося, що Москва — щоб краще використати українські сили — хоче звести Україну на становище звичайної російської провінції, а з козацьких полків зробити щось подібне до російського регулярного війська.

Тому й зворот Мазепи на бік шведського короля Карла XII був зовсім невипадковий. Політика лояльності та співпраці з російським урядом зазнала краху. Мазепа і колишня опозиція (за винятком деяких одиниць) знаходили тепер себе. Також і Запорозька Січ санкціонувала нову політику Мазепи, хоч перед тим вона вперто ворогувала з ним, вбачаючи в ньому прислужником царя. Ні, Мазепа не був прислужником царя, і Січове братство з Костем Гордієнком на чолі в цьому, кінець-кінцем, переконалося.

Українська суспільно-політична думка виразно підкреслила потребу зміни лінії. Вже на еміграції виходить «Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушенна була вийти з московської протекції». Тут подається зовсім виразна характеристика: «І так від початків нашого свободного переходу під ту протекцію (московську), бачачи військо Запорозьке, яке воно до війни завзяте, а на-рід руський відважний, в війнах вирощений, а при тім ще в сусідстві напоготові має сили татарські, — неустанно всякими способами й шгуками нечуваними силкувався (уряд московський) яко мoga права наші і вільності скасувати, військо Запорозьке викорінити, ім'я козацьке на віки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою властивати».

Те ж саме по суті говориться і у відомій Орликовій конституції з приводу виборів

його на гетьмана весною 1710 р.: «І нарешті, коли оце недавно, за правління покійного гетьмана Івана Мазепи теж уряд московський... задумав козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права й свободи наші покасувати, військо Зaporозьке на Низу Дніпровім викорінити й саме ім'я його на віки вигладити... тоді вищезнавший покійний гетьман... піддався під протекцію Карла XII».

Також усі близчі співробітники Мазепи стояли за зміну орієнтації, передовсім генеральна старшина і полковники, за деякими винятками. Деяки гàрячі голови — Ломиковський, Горленко, Данило Апостол, Зеленський і т. д. — ніби штовхали його на цей шлях. Горленко мав, за свідоцтвом Орлика, висловитись: «Як ми за душу Хмельницького всегда Бога молим і ім'я його бажим... так противним способом і ми і діти наші во вічній роди душу і кості твої будем проклинати, если нас за гетьманства свого в такій неволі зоставиш». Апостол казав те ж саме: «Очі всіх на тя уповують, не дай Боже на тобі смерти, а ми зостанемо в такій неволі, що і кури нас загребуть».

Безперечно, що ідею, яка захоплювала Мазепу і його прихильників, була повна незалежності України. З тактичних міркувань доводилося брати на увагу й можливість федерації з Польщею за зразком Гадяцького тракту, бо без польського короля Станіслава Лещинського і його посередників не можна було добитися до шведів. Але орієнтація ця була висловом певної кон'юнктури, і коли Станіслав Лещинський виявив свою слабість, думка про зв'язок з Польщею загубилася. Деякі свідоцтва просто говорять про «особе княжені», яким мала стати Україна. В листах Мазепи до Карла XII, захоплених москалями під Полтавою і надрукованих в російськім офіційнім «Дневнику» боєвих дій, писалося, «чтоб малороссійські козацькі народы от Россіи были особое княженіе, а не подъ Россійскою державою».

Не забуваймо, що Мазепа і зорієнтовані на нього українці шукали виходу, здавалося, в моменті неповторно-сприятливої європейської ситуації. Колишні союзники Москви мусіли зовсім відступити, примушенні до цього військовим гением Карла XII; Польщу захоповано, а нейтральна Прусія не сміла й пари пустити з уст. Австрія, Франція, Англія, Голяндія або явно хилилися на бік шведського короля, або не робили нічого, щоб перешкодити йому в його оперативних задумах. Туреччина готова була — принаймні на випадок успіху — прилучитись до антиросійської коаліції. Карло XII розпоряджав першорядною в Європі армією, добре озброеною і поповненою під час довгого перебування в Саксонії.

Шведський король готовував останній удар

проти Москви, щоб вирішити долю Східної Європи на користь Швеції. Особливо спокусливим мусіло бути для Мазепи те, що Карл XII збиралася йти просто на Москву, а на Україну мав прийти шведський допомоговий корпус генерала Красав і Станіслав Лещинський з своїми поляками. В перспективі була ще допомога з боку кримського хана, донських козаків і т. д.

Те, що Україна мала стати південним крилом спільногого фронту, давало Мазепі можливість вільно рухатися. Його завданням ставало тільки не дати розпорощити своє козацьке військо. Він, нарешті, здобував вільні руки й час, щоб підготовити всю Україну до нової орієнтації.

Спроба не вдалася. Карл XII примушений був завернути на Україну. Здобуття москалями Батурина, гетьманської столиці, й інші невдачі вплинули на українське населення і розвіяли перспективи щодо численних союзників. Поразка під Полтавою поклала кінець сміливим плянам і Карла XII і Мазепи.

Але ця спроба набрала глибокого символічного значення для України. Після Мазепи виступають мазепинці. Дуже обмежені в краю, де панує реакція і російська сваволя, вони виходять на європейську арену. Це перша українська еміграція, яка піднімає в Європі свій голос за незалежну Україну, за вільну націю. Мазепа залишив нащадків, і на їх діяльність, на цю закордонну Україну ми звертаємо в дальшім розділі увагу Читача.

ЛІТЕРАТУРА:

Грушевський М., Виговський і Мазепа. Літературно-Науковий Вістник, Львів 1909, кн. VI.

Грушевський М., Шведсько-український союз 1708 р., Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Львів 1909, т. 92.

Дорошенко Д., Мазепа в історичній літературі і в житті. Праці Українського Наук. Інституту, Варшава 1938, т. 46.

Kruppuskyj B., Hetman Mazepa und seine Zeit (1687-1709) Leipzig 1942, Verlag Otto Harrassowitz.

Крупницький Б., Пляни Мазепи в зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів. Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1938, т. 46.

Крупницький Б., Шведи і населення на Україні в 1708—1709 рр., Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1938, т. 47.

Оглоблин О., Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVI ст. і виступ Петрика. Записки Історичного та Філософ. факультету Львівського Держ. Унів. ім. І. Франка, Львів 1940.

Оглоблин О., Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. Ескіз з історії повстання Петра Іваненка (Петрика), Укр. Академія Наук, Київ 1929.

Юнаков Н., Документы Северной войны, Труды Импер. Русск. Истор. Общества, Петербург 1909, т. III.

В. КРУПНИЦЬКИЙ.

Українська суспільно-політична думка в 18 ст.

ІІ. ЗАКОРДОННА УКРАЇНА І ПІЛІП ОРЛИК.

Перша українська політична еміграція, що з'явилася в Європі на початку 18 ст., взяла на себе важливі завдання репрезентувати закордоном ідею вільної, незалежної України. Перед цею був тут форум, де українська політична думка мотла висловити свої бажання, так би мовити, в сублімованій, чистій формі, могла стати речником уже не мінімальних стремлінь і можливостей країнових (передовсім лівобережного гетьманату), але максимальних еміграційних, з одвертою акцією проти тих, хто пригнічував їх батьківщину.

Це були мазепинці rag excellence — ті, що хотіли продовжувати боротьбу за долю України шляхом, указанням Мазепою, і що майже півстоліття не висукали з рук прaporu вільної України. Це були часи П. Орлика, його оточення і його послідовників.

Безперечно, сам Орлик своїми ідеями і своєю діяльністю висловлював ту громадську думку, яка формувалася тоді в колах еміграції. Обраний на гетьмана (5 квітня ст. ст. 1710 р.) запорізьким низовим військом (поруч невеликої купи гетьманців) в Бендерах після смерті Мазепи, він виставив на своїм прапорі ідею незалежності України, то змозі в її етнографічних межах. Метою Орлика було об'єднати Правобережну і Лівобережну Україну, розуміється, разом з Січчю і Слобідською Україною (продовження спроби гетьмана Самойловича), в сильну українську державу під одним Гетьманським регіментом. Це була спадщина, яку полишив йому Мазепа і якій він зостався вірним усے свое життя.

Але одночасно впроваджувано й деяку коректуру щодо внутрішньої політики Мазепи. Автократичний режим померлого гетьмана викликав реакцію, що виходила з кіл старшинських і взагалі військових. Без сумніву, під її впливом стояли ті пункти Орликової конституції з 5 квітня ст. ст. 1710 р., в яких ми бачимо не тільки спеціальні статті на користь запорожців (це було потрібне з огляду на переважаючу кількість запорожців на еміграції), а також і такі, що недвозначно виявляли тенденцію обмеження гетьманської влади. Вони встановляли козацький парламент або поширену старшинську раду, яка мала збиратися тричі на рік і в яку входили не тільки генеральна старшина і полковники, але також «з кождого полку по сдиній значной і заслуженой оссбѣ».

Також і національно-державний момент був підкреслений у конституції дуже сильно. Конституція проглямувала повну незалежність України від Польщі і Москви, при чому кордони з Польщею мали йти лінією Случі, як колись за Богдана Хмельницького. Це був маніфест вільної України, яким Орлик започаткував своє гетьманування.

На цей час припадає і відновлення союзу з Карлом XII, складеного ще Мазепою разом з Січчю в Великих Будищах у 1709 р. Як згадує син гетьмана в меморіалі з 1743 р., Піліп Орлик прийняв тяжке в еміграційних умовах тетманське звання тільки після деяких забезпечень з шведського боку: король обіцяв надати асекураційний диплом, в якому мав обіцяти, що він доти не положить зброй і не складе миру з Москвою, поки Україна не буде визволена від московського ярма і Орлик з усім українським народом не буде поновлений у своїх правах.

Дійсно, король, виступаючи в ролі протектора України, не тільки проголосив у Бендерах таку асекурацію, але й підтвердив вироблену в Бендерах козацьку конституцію і тим самим став гарантом проглямованої нею незалежності України і її кордонів.

Політична лінія Орлика на початках його гетьманування взагалі полягала в забезпеченні України

системою союзів і договорів. Ці союзи мали на увазі виразну мету боротьби з Москвою. Він підтримував всіма своїми силами намагання Карла XII відновити військові операції проти Петра I. Разом з поляками орієнтації Станіслава Лещинського, яких найголовнішими репрезентантами на півдні були Понятовський і Потоцький, він був дуже близьким співробітником шведського короля в бендерську добу, поки була ще надія, що шведам вдастся щось зробити проти Москви. Цю лінію гетьмана, безперечно, підтримувала і присутня тут старшина і запорізьке військо, репрезентоване, насамперед, Низом, січовими козаками.

Доказом дипломатичної спритності П. Орлика було те, що його делегатам вдалося 23 січня ст. ст. 1711 р. скласти союзний договір з Кримом, чого не могли осiąгнути ні шведи, ні поляки орієнтації Станіслава Лещинського. Нащу увату звертають на себе пункти, де підkreślено національні й територіальні інтереси української держави: згідно з договором між козаками і ханом встановлявся союз на землі повної незалежності України (IV п.); без згоди гетьмана і Війська Запорізького хан не повинен був складати мир з москалями (VI п.); під час війни татари гарантували спокій і безпечність населення України (VII п.); під охорону договору поставлено і Слобідську Україну (X п.), не забуто і донських козаків, які мали залежати від українського гетьмана і користуватися такими самими привileями, як і українські козаки (XX п.).

Особливо цікава дипломатична праця П. Орлика на Сході, якої експонентом був тут генеральний осавул Григорій Герцик. Його вислав Орлик — очевидно, в порозумінні з шведським королем і кримським ханом — до донських козаків, себто до тих прихильників Булавіна, які ще знаходилися на території кубанської орди, і досяг з ним порозуміння; він теж перебував у кубанського султана, йому вдалося нав'язати зносини з казанськими татарами і башкірами. Його інформації не залишились без впливу і на пляни самого шведського короля.

Також сильно висловлена ідея незалежності України і в безпосередніх переговорах українських емігрантів з Туреччиною. Як відомо, П. Орлик, виконуючи план шведського короля, союзника (фактичного) Порти, виступив на початку 1711 р. на Правобережну Україну разом з буджацькими татарами, поляками, шведськими інструкторами та своїми власними січовиками, щоб завоювати пляцдарм для турецької армії, що мала зчинити вирішальний бій з Москвою. Хоч і все правобережне козацтво приєдналося до Орлика, то з усієї кампанії, з огляду на зраду татар, брак відповідної зброї, особливо тяжкої артилерії, та на пізню зиму і загрозу розливу річок, нішо не вийшло. Зустріч між москалями і турками відбулася влітку того ж року десь уже на Прutі, і саме тоді Туреччина, вийшовши переможною стороною, виставила українську проблему на перший плян у своїй політиці.

На запрошення турецького уряду Орлик посилає в Царгород делегацію в складі прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального судді Клима Довтополого, генерального писаря Івана Максимовича, генерального осавула Григорія Герцика разом з Костем Гордієнком, кошовицм Війська Запорізького Низового і дас їй інструкцію з 3 листопада (ст. ст.) 1711 р., яка містить у собі такі вимоги: вся Україна по обох боках Дніпра має бути звільнена від москалів (I), Москву треба примусити зректися України назавжди (II), фортеці на Україні не сміють бути зруйновані (V), вся артилерія — правобережна, лівобережна і січова — має бути повернена війську (VII),

Порта затвердить союзний трактат, складений між Кримом і Запорізьким Військом. Порта видасть асекураційний документ, подібний до того, який одержав Орлик від шведського короля. В цій асекурації Україна обох боків Дніпра з усім запорізьким військом і з усім українським народом має бути визнана на вічні часи країною незалежною від усякого зовнішнього господаря, без порушення братерства й вічної дружби з кримським ханом, основою яких є складені вже пакти. Ніхто не сміє претендувати на панування над Україною, як васальною країною, або вимагати щорічної данини від неї. Українська православна церква має залишитися непорушеною, під зверхністю владою царгородського патріарха. Порта забезпечує своє неутримання до внутрішніх справ України і лише непорушними її свободи, закони, привілеї і кордони. Гетьмана Війська Запорізького завжди вибирають вільними голосами. Султан не має права його змінити. Новий гетьман приноситиме «homagium» Порті не своєю персональною появою, а листовим повідомленням. Забезпеченні спеціальні привілеї Низового Війська запорізького, українським купцям дозволяють вільну торгівлю в межах турецької держави (IX). Український народ і запорізьке військо залишаються і далі під протекторатом шведського короля. Це не порушить ні вічної дружби з кримським ханом, ні добрих відносин з Портою, навпаки, тільки закріпити союз дружби між Портою і Швецією (X).

Саме на цім етапі П. Орлик розчинув широку акцію для пропаганди ідеї незалежності від Москви України. На початок весни 1712 р. — так я приймавши — треба віднести знайдений І. Борщаком «Вивід Прав України», з яким Орлик збиралася виступити в європейській пресі. Цей «Вивід» мав за мету довести європейському світові незаконність утисків України Москвою, історичне і природне право її на вільне, незалежне життя під проводом гетьмана Орлика і вагу її для європейської рівноваги як заборона проти московської агресивної політики.

Також і «Маніфест» гетьмана Орлика з 5 квітня 1712 р. (французьку копію його знайшов теж Борщак), якого достовірність, правда, ще дефінітивно не доведена, свідчить про бажання поставити українську справу в європейському маштабі. В «Маніфесті» Орлик хоче довести, що союз України з султаном ні в чому не порушує її обов'язків, як християнської нації. Бо цей союз у високій мірі почесний і для української нації вигідний; мета союзу для українців у визволенні поневоленої батьківщини, і коли козацьке військо виступає дружньою проти московського ворога разом із турками, то певно не для того, щоб завести в неволю християн.

«Всім відомо, — казав, між іншим, гетьман, вияснюючи, чому не можна залишатися разом з Москвою, — що безсмертної пам'яті ясновельможний гетьман Богдан Хмельницький добровільно, ніким не примушений, віддав руський народ і козацьку націю московському цареві. В урочистім пакті цар Олексій Михайлович потвердив клятвою охороняти на вічність під своєю протекцією козацьку націю і руський народ. Всі знають, що після смерті блаженої пам'яті ясновельможного гетьмана Богдана Хмельницького московська держава порушила різними способами закони і вольності козацької нації, потверджені в свій час нею самою; московський цар хотів закріпостити в рабство вільний руський народ».

Безперечно, цим висловлював Орлик думку всіх еміграцій. Такого самого характеру були і його кінецьї висновки: «Ми не можемо дивитись холодно-кровно на біду і нещастя, яким піддана наша дорога нація, на порушення її прав у таких численних випадках; ми не дісмо нічого з почуття помсти, але ми керуємося лише мотивом справедливості і згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою власну справу і свою власну мету».

Але турки тим часом встигли порозумітися з москалями. І тому інтерес до української справи в Царгороді впав. В султанськім привілеї, виданім

українцям і датованім 5 березня (ст. ст.) 1712 р., іде мова тільки вже про Правобережну Україну (перед тим турки обіцяли Орликів і Правобережну Україну і Лівобережний гетьманат, що був під російською зверхністю) разом з Січчю, за винятком Кисва і його околоди, що залишилися за москалями.

Це був акт, який давав широкі права Правобережній Україні на чолі з П. Орликом із збереженням усіх свобод і привілеїв українських ціною турецького протекторату. Але він був далекий від того, чого бажали собі українські самостійники, що осіли в Бендерах. Орлика і його оточення охопило велике розчарування.

Саме перед тим між ним і шведським королем почався тяжкий конфлікт у справі самостійних переговорів України з Портою. А тепер на пістові порозуміння з Портою в перспективі була лише Правобережна Україна, зруйнована і спустошена, з якою росіяни (бо вони зайняли її по слідах Мазепи) встигли перегнати на лівий берег Дніпра значну більшість населення. Щоб здобути Правобережжя, треба було ще помірятися силами з Польщею Августа II, що ні за що не хотіла зректися колишньої своєї провінції. А тут ще й непорозуміння з Гордінском, що, нездовolenі такими нужденними результатами, повів власну політичну лінію, покинувши гетьманський осередок і оселившись у Новій Січі в Алешках. Ще більш неприскім було для Орлика те, що тепер Порта разом з кримським ханом почала вимагати від нього нової експедиції на звільнену від москалів правобережну територію, не даючи зного боку достатніх засобів і сил для осiąгнення цієї мети.

Десь у середині 1712 р. помітний зворот у політичній лінії гетьмана. Тепер він шукає порозуміння з офіційною Польщею Августа II, готовий задоволитися покищо автономією Правобережної України в складі Польської Держави, і веде безконечні тасмні переговори з відповідальними польськими чинниками впродовж 1712, 1713 і навіть ще 1714 р. Назавжди він знов наближається до шведів, щоб за їх допомогою уникнути турецьких вимог і претенсій.

Безперечно, державницька акція Орлика на початках набрала найбільшого розмаху. Пізніше обставини склалися так (приймавши так думав Орлик), що замість максимальних вимог треба було йти на компромісі. Але й компромісі не приводили до цілі. Польща порозумілася в 1714 р. з Туреччиною і дісталася від неї згоду на дальші володіння Правобережною Україною. Інтересів Орлика і України ні тут, ні там не брали на увагу.

Для української еміграції наступив критичний момент. Частина її рішила йти з П. Орликом, інші, скориставши з царської амністії, повернулися під московську руку, між ними Горленко, Максимович, Ломиковський. Січовики пішли в Алешки під Крим. Ще того ж 1714 року гетьман виїхав до Швеції, а з ним разом Клим Довгополий, Федір Трет'як, Миронович, Нахимовський та Григорій Герчик з своїми двома братами, Іваном і Атанасом.

Довелось кілька років просидіти бездільно в шведськім Кристіянстаді, в дуже невідряднім матеріальнім становищі, з великою родиною і з багатьма співробітниками. Орлик почав рухатися тільки після смерті Карла XII в грудні 1718 р., коли Швеція, примиривши з своїми ворогами, ціною великих жертв сконцентрувалася всі свої зусилля на поборенні Росії. Саме тоді агресивність Петра I. викликала спротив міродатних європейських держав. Створився віденський союз (5 січня н. ст. 1719 р.), до якого приступили англійський король Георг I, як ганноверський курфюрст, цісар Карл VI (Австрія) і польський король Август II (Саксонія) з метою створити велику протиросійську європейську коаліцію майже з усіх європейських держав.

З новою надією на краще майбутнє Орлик з допомогою шведського уряду виїхав на європейський континент і вів переговори з цілим рядом державних діячів Англії, Австрії, Польщі і т. д. Його ідею було активне поборення Росії також і силами спеціальної

східно-европейської коаліції, в яку мали входити Польща, Швеція, Туреччина, Крим, буджацькі татари, татари волзькі і астраханські, донські козаки, Запорозька Січ і взагалі Україна. В цій коаліції він хотів гррати відповідну роля, хотів бути активним чинником, ставши на чолі січових козаків, що тоді перебували в Алешках під зверхністю кримського хана.

Але союз європейських держав розлетівся, ще поки остаточно зформувався. Ні один з союзників не мав справжньої охоти воювати з Росією. Тому й заходи Орлика — а він від'їхав з Швеції лише при кінці 1720 р. — не могли мати успіху. Йому довелося покинути навіть Вроцлав на Шлезьку, де він з родиною зупинився, бо австрійський уряд на російську інтервенцію примусив його покинути цісарські землі. Дальший етап був Краків, але й тут була небезпека з боку російських шпигунів, і гетьман, залишивши родину в Польщі, примушений був відхати в Туреччину. В Салоніках прожив він довгі роки (1722—1734) як підневільний емігрант.

Але й відсія починаються Орликові спроби поставити українську справу на порядок денний в європейському маштабі. Деякі надії виникають у екс-гетьмана в 1725 р., коли європейська ситуація змінилася для нього на краще. На початку 1725 р. зійшов у могилу впертий і невблаганий ворог його, Петро I; дочка заприязненого з Орликом екс-короля Станіслава Лещинського, Марія, в тім самім році вийшла заміж за французького короля Людовіка XV. А ще важкіше було те, що саме в 1725 р. розбіжні інтереси європейських держав поділили їх на два ворожі тabori. В однім, відомім під назвою віденської коаліції, була Австрія й Еспанія, до яких в 1726 р. приєдналася Росія; друга ганноверська коаліція, обхоплювала Англію, Францію, Голландію, Данію і низку інших держав. Відносини між обома сторонами були такі напружені, що ще на переломі 1726—1727 рр. здавалося, спалахне війна.

Але Європа була занадто змучена війною за еспанську спадщину і великою Північною війною. Переважки нахили до миру, і полагодження конфліктів знову перенесено на мирові конгреси, які були тоді модою часу і тягнулися іноді довгими роками. Завдяки зручності французького канцлера кардинала Флері відкрито конгрес в Суасоні, правда, з великим припізненням, влітку 1728.

Гетьман виявив на цей раз велику енергію. Впродовж 1726—1728 рр. звертався він і до Станіслава Лещинського, і до шведських державних мужів, і до Франції, і до голландського посла в Петербурзі, Басевіца, що мав бути делегатом на конгрес, і т. д. За деякими відомостями, допомога Англії, Франції і Швеції йому була обіцяна. Здається, він звертався до конгресу і з особливою нотою, в якій вимагав реституції Переяславського договору 1654 р., при чим давні козацькі свободи мали бути потверджені на суасонськім конгресі уповноваженими представниками царя. Таким чином поставлено українську справу під міжнародну контроль.

Наскільки я знаю, справу Орлика в програму за-сідань конгресу не включено. Борщак твердить, що розмови на тему України й Орлика велися «поза за-сіданнями конференції». За нього заступився сам кардинал Флері, а також англійський, голляндський та еспанський делегати, але їм не вдалося переконати російських уповноважених у справедливості справи українського екс-гетьмана і в конечності її полагодити, хоча в ролі посередників виступили також шведський посол барон Гедд і голландський граф Басевіц.

В грудні 1728 р. російський уповноважений Головкін заявив, що його уряд не може допустити дискусії в українській справі на конгресі, що прихильність російського уряду до козацької нації і без того ясна, бо її знову дозволено було наперекір постанові покійного царя Петра I обрати гетьмана, що Орлик — бунтівник і спільник Мазепи, і йому можна було б дати амністію, коли б він далі ставився льояльно до Росії.

На тім і закінчилася інтервенція; дипломати більше не налягали, а кардинал Флері порадив гетьманові просто скористуватися з запропонованої йому амністії.

Орлик не обмежився заходами перед данноверською коаліцією. Майже одночасно пробував він знайти шляхи порозуміння з противною стороною, з російським і австрійським урядом та з польським королем Августом II. Взагалі щось нервове, незрівноважене, одчайдуще криється за його дипломатичними кроками цього часу. Він шукає посередництва папи і зеутського ордену, він вступає з стосунками навіть з Яковом Едвардом Стюартом, претендентом на англійський престол, і з старим мадярським емігрантом Ракочі, ворогом Австрії. Бажання відновити власний регімент чи то на Правобережній, чи то на Лівобережній Україні та одночасно вирватися на волю з Салонік ведуть його до вживання засобів навіть завсім нереального характеру, як, напр., пропозицій скатоличення Східної України, з якими він звернувся до Ватикану і ордену зеутів.

З 1729 р. починається нова доба в політичній праці Орлика. Зникають хитання, комбінації на всі боки, виявляється певна стала лінія. Тепер Орлик, співпрацюючи з своїм старшим сином Григорієм, розпрощався з ілюзіями попередніх років. Орієнтація на Москву, спроба порозумітися з нею з допомогою Австрії або й голландського герцога належить до минулого. У цім останнім періоді він звертає свої надії на Францію, Станіслава Лещинського, Швецію, Туреччину, Крим. Це виразна протимосковська політика, і її старий Орлик тримається до кінця свого життя. Її найбільш характеризує тісний зв'язок з Францією й використання її впливів у Туреччині.

Що дальше, то все більшого значення набирає в його політичній концепції Москва. Взагалі московську небезпеку він відчував глибоко і в загальноєвропейськім і спеціально в східноєвропейськім маштабі. Агресивність Росії на заході він уявляє собі якимось походом варварів проти європейської культури. При певних обставинах ціла Європа стояла, на його думку, під загрозою московської експансії. Ще небезпечнішою була вона для її безпосередніх сусідів: Швеції, Польщі й Туреччини. Тому він звертався насамперед до цих держав з своїми численними пропозиціями заснувати спеціальну східноєвропейську коаліцію проти Москви. В проспектах його виступають як чинні сили не тільки Польща, Швеція, Туреччина, як головні контрагенти протимосковської коаліції, але й Крим, буджацька орда, Січ, Гетьманщина, донське козацтво, татари астраханські, волзькі і т. д.

Думаючи в таких широких маштабах, він відповідно трактував і роль України. Україна була найближчим сусідом Москви і була нею найбільш загрожена. Орлик передбачав, що Гетьманщина і Січ не втримаються проти Москви і стануть жертвою її імперіялістичної політики. А після того прийде черга на Польщу і т. д. Існування сильної, з'єднаної України потрібне для європейської рівноваги, загроженої московською експансією. З другого боку, українська держава може бути охоронним валом проти Москви і в загальнім значенні і спеціально в східноєвропейськім, напр., для Польщі або Туреччини.

Саме ця свідомо передумана протимосковська лінія екс-гетьмана особливо виявила себе під час російсько-турецької війни 1735—39 рр. Тоді Туреччина примушена була воювати проти двох європейських потуг, Росії і Австрії. Пилип Орлик разом з своїм сином цілу енергію поклав на те, щоб переконати Францію, приятельку Туреччини, і саму. Порту в потребі рішучого змагання саме на Сході проти Москви, в той час, як Порта обмежувалася оборонною тактикою на чорноморській побережжі і офензивно виступала — певно за порадою Франції — на австрійському фронті.

Орлик уважав австрійський фронт за другорядний, неважливий. На його думку, Порта мала передусім придбати собі союзників для поборення Москви і саме на Сході повинна була сконцентрувати цілу

свою енергію. Треба було викликати заворушення в Польщі, притягнути до війни Швецію, що залишалася нейтральною. Це була знову ідея східно-европейської коаліції, в якій і Лівобережний гетьманат мав грati відповідну роля, особливо через те, що тут було багато горючого матеріалу. Фельдмаршал Мініх зробив з Лівобережжя свою найближчу військову базу, і населення, відчуваючи страшний тягар поборів і військових зобов'язань, дійшло до останньої розпуки.

Хоч голос Орлика і мав своє значення в Туреччині, то все ж вона не послухалася його порад. Війна була поведена з особливим притиском на австрійському фронті, та й спроби порозуміння з польськими інсургентами і шведами були не дуже енергійними і приходили запізно. Основну ідею Орлика — побороти Москву всіма силами східно-европейської коаліції — занехано.

Безперечно, в особі П. Орлика сконцентрувалася українська громадсько-політична думка, наскільки вона була заступлена нашою першою еміграцією. Він разом з нею пропагував ідею вільного народу, незалежної України, заступав її природне право на власне існування, підкреслював суверенність народу щодо вирішення своєї долі та уділяв своїй батьківщині почесне місце в системі європейської рівноваги. Коли брати його концепцію з європейського становища, то особливе було в ній те, що він боронив права нації, що хотіла здобути собі своє місце під сонцем, що хотіла жити навіть всупереч європейському традиціоналізму з його визнанням тільки спадкових держав. Саме в цім виступі Орлика було щось революційне.

Якщо й були розходження між Орликом і еміграцією, то вони були не так суттєвого, як практичного характеру. Тимчасовий розрив між Орликом і кошовим Гордінським мав свою підставу розчарування останнього в тім, що не вдалося осiąгнути максимальної програми в переговорах з Туреччиною 1712 р. Але Й Орлик заступав максимальну програму в своїй інструкції. Ми знаємо далі, що Григорій Герцик, генеральний осавул гетьмана, не виконав його наказу про від'їзд до Криму запорожців з спеціальним дорученням. Але тут грало роля просто небажання Герцика вибратися в далеку небезпечну подорож. Він виконав тільки частину своєї місії, а саме в Польщі, і залишився в Варшаві, за що і був покараний, бо тут його схопили росіяни і відвезли до Москви. Пильними виконавцями доручень гетьмана були Федір і Іван Мировичі та Федір Нахимовський, але, здається, і не більше, як виконавцями.

Найважливіший розрив — катастрофального значення для Орлика — був між ним і Січчю. Сидячи довгі роки в Салоніках, гетьман був ізольований від Січі і не міг впливати на її настрої та ідеологію. В Січі було здавна незадоволення кримським ханом і поруч протимосковської існуvalа ввесь час досить сильна москофільська партія. Туреччина не розуміла тих питань і не дозволяла Орликові перехати з Салонік більше до Війська, щоб мати з ним постійний контакт. А тим часом уже в 1728 р. Січ покинула Алешки і виявила виразну тенденцію піддатися під високу руку царя і нового гетьмана, Данила Апостола. Тільки відмова російського уряду, що не хотів конфлікту з Туреччиною, примусила її в 1730 р. вернутися назад в Алешки.

Це була виразна пересторога. А тим часом в 1733 р. помер Гордіенко — старий і впертий ворог Москви, і москофільська партія знову взяла верх. Січ навесну 1734 р. перейшла в урочище Базавлук, відмовившись слухатись кримського хана та оголосивши свою приналежність до гетьманату та Росії, на що, врешті, цариця Анна дала свою дефінітивну згоду.

Це сталося саме тоді, коли Орлика, кінець-кінем, випущено з Салонік, і він знову з'явився в Каушанах, столиці буджацької орди, щоб узяти участь у польсько-російській війні на боці Станіслава Лещинського. З переходом Січі на бік Росії вибито йому з рук основну зброю, і він не міг уже грati ролю окремого союзника, шефа нації. Всі його спроби переконати січовиків у недоречності їх кроку приходили запізно

Це був одвертий розрив з людьми, що до цього часу визнавали його за гетьмана, і це було для нього тим болючіше, що перехід війська на бік Москви зробив прикре враження як на Порту і Крим, які власне самі в цьому завинили, так і на Францію, яка тоді багато сил прикладала до того, щоб створити на Сході протимосковську коаліцію та визволити Орлика з Салонік.

Дійсним співробітником гетьмана, співтворцем його політичних плянів, був, безперечно, його син Григорій Орлик. Вперше вступив він активно в 1729 р., і з того часу була це спільна праця батька і сина, де тяжко розрізнати, що належало одному, а що другому. Як обґрунтовував сам гетьманіч українську справу, видно хоч би з його меморіалу до французького канцлера Флері, що його подав він у жовтні 1737 р. і де він зв'язував долю України з російсько-турецькою війною (1735—1739). Він просив французького посередництва, щоб «турки яко мога швидше зайнвали Правобережжя з містами Біла Церква, Умань і Бар, бо хто мас в руках ці пункти, той мас цілу Україну». На його погляд, Росія вживала в той час заходів, щоб Польща висловилася проти турків. На випадок виступу Польщі москалі мали б змогу окупувати територію Правобережної України і затримати її за собою під фірмою союзників, що обороняють Річ Посполиту, бо вона не має власної армії. Порта повинна до цього не допустити і має негайно виступити на Правобережжя. З нею разом піде Пилип Орлик з своїми запорожцями¹⁾. З свого боку син гетьмана обіявся переконати поляків не робити перешкод туркам, але й Франція нехай їм, полякам, пояснить, «який це корисний для них проскт, бо при його здійсненні можна буде з України під московською владою і з України під польською владою утворити державу під опікою Порти. Ця держава була б назавжди забезпекою проти московської експансії і причинилася би до рівноваги в Європі...». Він закінчусвій лист пересторогою, що «Франція та вся Європа нехтує московську експансію, а проте це першорядний чинник, що може перевернути цілу європейську систему». Відомо, що Франція цих поряд не послухалася.

Під час шведсько-російської війни, що почалася 1741 р., ми вже бачимо Григорія Орлика на першому пляні. Орлик — батько не мав уже сил та й він незабаром умер, а саме 24 травня ст. ст. 1742 р. в Ясах. Саме тепер гетьманіч невисипуше працював, звертався з меморіалами до шведів, агітував у Польщі, підбурював Францію, носився з просектами нової коаліції проти Москви, в яку мала входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща, Україна і козаки та навіть Пруссія. Центральним пунктом його заходів була українська справа, яку він хотів ще раз поставити на дений порядок, користаючись з шведсько-російської війни. Але він стукав у зчинені двері, і тільки шведи, яким на війні не щастило, радо приймали його послуги і готові були йому допомагати.

Але й пізніше Григорій Орлик не закидав української справи. Ще в 1746 р. він подав до французького Міністерства закордонних справ меморіал, в якім зазначено, що мир в Європі буде лише тоді забезпечений, якщо могутність Росії буде спаралізовано. Одним із засобів для цього є піддергка козацької нації, піддергка, яку Версальський кабінет почав давати в 1733—35 рр., але не довів її до кінця. Орлик закликає уряд знову взятися за українську справу: «Завдання французької політики — захищати пригнічені нації. Інтереси і слава Франції кличути її не дозволити Росії задавити козацьку націю».

Ще в 50-х рр., уже як генерал-поручник французької армії, граф Григорій Орлик пробував активізувати українську справу. Він, як думас Борщак, аж до самої смерті (1759) стояв у центрі французької політики в Польщі і на Україні.

І син гетьмана мав своїх співробітників, здебільшого полішених йому батьком. Це були Федір Нахимовський і Федір Мирович, швагер Дзержанівський

¹⁾ Саме тоді П. Орлик робив ще одну спробу, щоби перетягнути на свій бік запорожців.

та племінник, син сестри Анастасії, граф Пилип Штенфліхт. Врешті, і сама гетьманівна Ганна Орлик, сидячи в Польщі, допомагала в політичних справах спочатку своєму чоловікові, а потім і синові.

Отак майже до 60-х років 18 ст. українська еміграція тримала в своїх руках прапор незалежності України. Вона була репрезентована, насамперед Орликами, батьком і сином. Вони вважали основним завданням пов'язати ідею незалежності і, по можливості, з'єднати Україну (З'єднання Право- і Лівобережної України і тут на першому пляні) з європейською проблематикою того часу. Вони пропагували Україну, як країну, що при деяких умовах могла зневалізувати ту загрозу, яка насувалася на Європу зі Сходу. Для європейської рівноваги було потрібне існування сильної, з'єднаної України — це була альфа і омега політики мазепинців в Європі, може, на якесь півстоліття.

Література:

Борщак І., Великий Мазепинець Григорій Орлик, Львів 1932.

Борщак І., Вивід Прав України, Стара Україна, Львів 1925, I—II.

Борщак І., Гетьман Пилип Орлик і Франція, Зап. Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1924, т. 134—135.

Борщак І., Orlikiana, Хліборобська Україна 1922—1923, Збір. VII—VIII.

Допрос Григорія Герцика, Кіевська Старина 1883, III.

Єнзен А., Орлик у Швеції, Зап. Наук. Тов. ім. Шев., Львів 1909, т. 92.

Костомаров Н., Мазепа и мазепинцы, С. Петербург 1885.

Крупницький Б., Гетьман П. Орлик (1672—1742). Огляд його політичної діяльності. Праці Укр. Наук. Інституту, Варшава 1938, т. 42.

Крупницький Б., З життя першої української еміграції. I. Анна Орлик і Анна Войнаровська. До арешту генерального осавула Григорія Герцика. Праці Укр. Істор.-Філолог. Тов. в Празі, Прага 1941, т. III.

Крупницький Б., Карл XII і східно-європейські коаліції 18 ст., Стежі, Іннсбрук—Мюнхен 1946—1947, ч. 5—10.

Крупницький Б., Пилип Орлик і Сава Чалий. Практики Укр. Істор.-Філолог. Тов. в Празі, Прага 1939, т. II.

Листування Орлика й інших. Членія Імперат. Общества Истории и Древ. Рос., Москва 1847, I.

Сборникъ статей и материаловъ по истории Юго-Западной Россіи, Кіевъ 1916.

Эварницкій Д., Исторія запорожскихъ козаковъ, С. Петербургъ 1897, III.

ПЕТРО ГОЛУВЕНКО.

ВАПЛІТЕ.

(Продовження).

ІІІ. СЛІДАМИ ПРОМЕТЕЯ.

ІЗ ЗАПИСОК.

«Не родися щасливий, а родися у сорочці», — так говорить народня приповідка. Я, очевидно, родився в сорочці і мабуть через те живу тепер більш, ніж щасливо. Правда, на це щастя можна по-різному дивитися, але я, наприклад, кажу, що не належну ні до філософів, ні до людей з ідеалами (і порожніми кішенями), що все критикують і, врешті, дохнуть під тинами і парканами.

Я простиш собі смертний з здоровим глузdom, гнучкою спиною і дотепними руками.

Ви усміхаетесь: «з гнучкою спиною», хе-хе-хе. Я чую ваш смішок, але мені зовсім це байдуже, бо вірю я тільки в цю спину — гнучку, коли треба, і чудово струнку в інших випадках. Спина моя — мій батіг, мій чудесний килим самольот, мій патрон і претектор. Вона, гнучка, як в'юн...

Смійся, скептику і філософе, — я маю панцер своєї філософії і мені байдуже...

ЗАПОВІТИ.

«Перша з них: слухняність, бо тільки той, хто слухає, має перспективи в майбутнє. За нею слідом йде покора. Блажен, хто покоряється мовччи і не дратує слуху понад вами сущого зайвими і непотрібними словами, а найпаче виглядом, що тайт в собі недоволення і начатки бунту. Третя заповідь моя така ж розумна, як і необхідна: мовчання. Мовчіть. Зашийте уста ваші і не писніть. Будьте, як риба. І ви переуспінете і далеко і високо підніметесь по щаблях вашого щастя. І четверта заповідь ваша: **пресими-кайтесь.** Лижітте черевики... Витгинайте хребет, не жалійте спини: ви її раз погнете, а вона винесе тиличу раз із небезпеки. Не кажіть собі: «не можу» — плавуйте. Обніміть коліна, здуйте порошилку з лякерок вашого пана. Затайте дух. І вам скажуть: це прекрасний холуй і черкнуть носком по вашому носі. І ви на вершку блаженства.

Читачу мій, — я ретельний, я прекрасний холуй. Я не соромлюсь. Навпаки, я з гордощами ношу це ім'я... Холуй — не лайка, це честь. Холуй — це система, така ж прекрасна, як всі інші системи, але незмірно глибша за них...

Передо мною були тисячі тисяч пророків, що бажали вивести людство на новий шлях. Але за ними йшло неминуче банкрутство... Всі втрачали силу прекрасних слів, молодість, здоров'я, а за ними й надію на те, що колись на землі буде по слову іх.

Божевілля, нісенітниця. Все йшло своїм порядком, бо ніхто не почув, чим діше і чого бажає незрівнianий Пій. **Пій** — все суще над нами. Ніхто не поглянув на душу людини, і не вивчив її такою, як вона є: — душа холуя. Всі дерлись по зорі один поперед одного і тільки збільшували суму людських страждань. Бо всі хотіли бути Прометеями і, йдучи цим шляхом, ішли проти своєї справжньої природи — природи незрівнianо прекрасного холуя. Хто вам скаже, що ви Прометей? Це непорозуміння: Прометей — мрія, ви — реальність. Чого ж ви хочете тікати від своєї справжньої суті?

Обминайте криваву тінь Прометея. Юнаки, дивіться на мене: мені тридцять років, але я проживше три рази по тридцять і буду щасливий — з дебелім тілом, червоними щоками, гнучким хребтом і гумовими ногами.

У СЕБЕ ВДОМА.

Я знаю: світ ще не ввесь охолуйся і багато там є непотрібного. Через це я стежу за дітьми, щоб не зблісали з призначеного їм землею холуйства.

У мене своя система: я гукаю Ведмедя (так звати моого сина) і ласкаво запитую його:

— Скажи мені, моя крихітко, перед чим ти повинен нагинатись?

— Перед Пієм, таточку.

— А що є Пієм?

чинається, — така духовна й мистецька краса, якої в релігійній ліриці рідко пошукати.

І от, простеживши у всіх періодах фрагменти життя і творчості Шевченка, його духовий образ, я передсвідчуєсь, що поет був глибоко віруючий. Він знов Святе Письмо, як ніхто. Віра Шевченка була не зверхня, а таки глибока, чинна й суто християнська! Що тяжче було його життя, то глибше поет углиблювався в основи своєї віри в зв'язку з своїм призначенням і служженням Україні. Віра його йшла в парі з його особистою свободою і свободою його народу. «Одна тінь свободи, — писав

Шевченко О. Бодянському (15. листопада 1852 р.), — людину підносить». Тому віра його йшла в парі з рівнем його духової свободи і з свободою його нації. Всі борці Шевченка в його творах за Правду і волю були глибоко віруючими християнами. А це тому, що віра без діл мертві. Тільки чинна віра, діяльна для Шевченка була вірою справжньою, бо служити визвольній ідеї, служити найменшому братові для Шевченка значило служити нації і служити Богові. І Шевченко служив до кінця свого життя, був до смерті на службі Української Нації і Богові.

Б. КРУПНИЦЬКИЙ.

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В XVIII ст.*)

III.

Майже до 60-их років XVIII ст. існувала «Вільна Україна» за кордоном. Існували українські діячі — емігранти, передовсім Пилип Орлик і Григорій Орлик, які тримали українську справу в активному стані на європейському театрі подій. Перша українська еміграція не випускала з рук українського прапору, аж поки не лягла в могилу.

А тим часом паралельно і одночасно йшло життя своєю чергою на самій Україні. Національна боротьба тут упала на плечі передовсім Лівобережної України, Гетьманщини, що вела вперту боротьбу за власне існування. Ця боротьба мала характер політичного реалізму. Ширших завдань ставити не можна було; ішло про збереження автономії країни, загроженої з боку Москви вже з часів Петра I.

І самі гетьмани, що приходять на зміну Мазепи на рідній території, мусять саме оцю внутрішню автономію мати на очі, все одно — чи це Іван Скоропадський, інтерімний гетьман Павло Полуботок, Данило Апостол або Кирило Розумовський. Турботи за права і привілеї країни забирають усю увагу і українського уряду і українського суспільства, що співпрацює так чи інакше з урядом.

Між Україною і Росією ніяк не могло прийти до якоєїсь рівноваги. Що більше переформувалась Москва в російську імперію, то більше росли її апетити і централізаційні тенденції. Коштом знищення окремішності і своєрідності України, як і інших придбаних країн, мала бути збудована велич імперії, і саме це викликало реакцію, недовір'я до Москви та тримало українських діячів на порозі сепаратизму, мазепинства. Мазепинці існували не тільки за кордоном; вони були і в самій імперії, тільки не мали можливості виявити себе назверх. Назверх підкреслювали з тактичних міркувань лояльність і вірність, традиційно висловлювані напр., з нагоди виборів нового гетьмана. Але за ними здебільшого ховалося почуття образи, недовір'я і ворожнечі до російського протектора, що не хотів дати Україні зажити вільним життям.

Коли приглянулись більше, можна помітити, що й самі гетьмани чи їх заступники після Мазепи походять з кол ідейно переконаних мазепинців, коли вони ведуть політику компромісу, то роблять це вже через сам примус обставин, в обороні і так обмежених прав батьківщини, без надії на якусь правдиву допомогу ззовні.

Є відомості про те, що й наступник Мазепи на гетьманстві, стародубський полковник Іван Скоропадський, був також симпатиком політичної лінії Мазепи і позитивно ставився до його шведської орієнтації, хоч і залишився пасивним (точніше на російськім боці) з огляду на стратегічну ситуацію. Черні-

гівського полковника Павла Полуботка, інтерімного гетьмана після Скоропадського, сам царь окреслив назвою другого Мазепи. Російські кола не мали до нього довір'я, не вважаючи на те, що Полуботок залишився на боці царя. Його кандидатуру на гетьмана, виставлену разом з кандидатурою Скоропадського, відхилено. Гетьман Данило Апостол (1727—1734) був свого часу одним з найвидатніших сепаратистів, ревно підтримував шведську орієнтацію Мазепи і навіть деякий час разом з ним і Карлом XII воював проти москалів.

Навряд чи був зовсім певним і останній гетьман козацької України, Кирило Розумовський (1750—1764), що був так близько зв'язаний з царськими колами. Закордонні мазепинці пробували навіть нав'язати з ним стосунки, очевидно, бажаючи співпраці для відновлення України від Росії. Національно-державницька лінія Розумовського висловлювала себе іноді досить виразно; він добивався, між іншими, права вільних зносин України з чужоземними державами та звільнення Гетьманщини від участі в загально-імперських війнах і походах, та цього, за спротивом царського уряду, перевести в життя не вдалося.

Гетьманів у їх намаганні втримати автономійну українську державність підтримувала передовсім старшина. Але старшина, з якої виходив патріотичний провід України, до деякої міри сама собі зв'язувала руки. Бажаючи закріпостити селянство і не дбаючи про долю звичайного козацтва (а то й порушуючи його права), вона ставала в напружені відносини до широких мас українського народу. Це приводило до ослаблення України і давало нагоду сусідам встягувати в її внутрішні відносини.

Після Мазепи росіяні і взагалі чужинці почали захоплювати впливові позиції в Україні, що досі була для них недоступна. Провід вів сам царський уряд, і зрозуміло, що боротьба поведена була саме на цьому внутрішньому фронті. Коли мазепинська еміграція проглямувала зовнішнє унезалежнення України, то патріотичні кола, що залишилися в краю, думали про її внутрішнє унезалежнення, про те, щоб залишилися при тих формах життя, які виробила козацька державність. Характеристичні з цього погляду статейні пункти гетьмана Данила Апостола і старшин з 12 березня ст. ст. 1728 р. (Апостола вибрано гетьманом 1 жовтня ст. ст. 1727 р.), яким традиційно мала бути зафіксована конституція України: українці пропонували царському урядові підтвердити, що вибори гетьмана відбуваються вільними голосами і що цар тільки затверджує ці вибори; вільними голосами вибираються генеральна старшина, полковники, полкова старшина і сотники «за відомом гетьмана»; російські війська виходять з України або принаймні їх кількість

*) Див. «Орлик» ч. 12/47 і 1/48.

зменшуються; всі податки повертаються до гетьманського скарбу, як було за Б. Хмельницького і інших гетьманів і т. д.

Той самий курс ведеться і далі. Українці, боронячи основи своєї автономної державності, звертаються все до вихідного пункту, А ним був творець козацької держави, Богдан Хмельницький, що добровільно з'єднався з Москвою «по договорам», з забезпеченням усіх прав і свобод українських.

Особливо ясно ці тенденції висловлюють себе за останнього гетьмана. На поширеній Старшинській Раді, скликаній Розумовським у Глухові в вересні 1763 р., один із делегатів поставив питання про права й вольності України взагалі. Промовець закликав Раду подумати про «добро батьківщини» й право за-безпечення давніх українських прав і вольностей у всій повноті. Рада прийняла цю пропозицію, і від імені гетьмана Розумовського з старшиною, шляхтою, військом і народом «малоросійським» направлено до цариці Катерини II петицію з 22 пунктів, щось подібне до проску традиційного договору, до статейних пунктів.

Основна ідея петиції була висловлена у вступній частині, де нагадувалося про історичні факти союзу України з московським царем за Б. Хмельницького і доводилося, що Б. Хмельницький «сіє добровільное подданство учинил по договорам». В наступних пунктах були висловлені окремі вимоги: про підтвердження прав шляхти, козацтву, духовенству, міщанству, про поворт забраних земель, про затвердження судової реформи, про вільні вибори гетьмана, про Генеральну Раду чи Сойм, про завдання університетів у Києві і Батурині, гімназій і друкарень, про вихід російського війська з України, про повернення індукти та евекти тощо.

На закінченні стояло характерне речення. Гетьман ддав, що в петицію внесені найважніші «просьбы и нужды», про задоволення яких «никто спра-ведливѣ просить не можетъ, какъ вольный, но воль-состями не пользующійся, вѣрный Малороссійской народъ». Ця петиція разом з окремим проханням старшини про дозвіл, на випадок смерті гетьмана Розумовського, вибрата гетьманом одного з синів Розумовського «достойнѣшано на тѣхъ же основа-ніяхъ какъ самъ гетманъ» (спакове право в роді Розумовських) не вспіла навіть дійти до цариці, як уже наступила з Петербургу реакція: Розумовського примушено «добровільно» зректися гетьманства. Почався початок кінця автономної України,

Але й залишившись без гетьмана, українці вперше стояли на своєму. В наказах українських депутатів до комісії «Нового уложення» р. 1767 в основних точках повторюються головні вимоги й аргументи, висловлені в петиції 1763 р. У всіх наказах червоного ниткою проходить одна думка, одне бажання: лиши-тися при тих правах і вольностях, на яких «Б. Хмельницькій со всѣмъ Малороссійской нації корпусом подъ державу Великороссійской приступилъ». Другою точкою, загальною для всіх наказів, було побажання, щоб Україні полишено її давнє «право», для шляхти і козацтва — Литовський Статут, а для міщан — магдебурзьке право. Крім того, кожний стан — шляхта, духовенство, козацтво, міщанство (селяни не були за-ступлені) — висловлював свої окремі бажання і вимоги.

Але українські депутати не обмежилися одними наказами. В колективнім проханні до цариці, переданім через маршала Бібікова, вони сміливо і одверто пригадували Катерині відоме всьому світові «об-стоятельство», що український народ, скинувши польське ярмо, добровільно присиднався до Московської держави на умові, що йому залишенні бууть «навіки» всі його вольності, права, свободи й звичаї без усякого порушення й відмін.

Особливо палким оборонцем актономії Гетьманщини виявив себе делегат від шляхти Лубенського полку Григорій Полетика (1725—1784). Працюючи в комісії, він склав низку записок (напр., «Запись, що Малая Россія не завоевана, а присоединилась добровільно къ Россіи») або й трактатів, де доводив, що Гетьманщина з самостійним державним і національним організмом, добровільно сполученим з російською державою на підставі міжнародних трактатів.

Отак масмо перед собою два ряди: закордонну еміграцію, що веде лінію сепаратистичну, незалежницьку, і патріотичну еліту в kraю з її автономістичними вимогами. Не можна сказати, що між ними не було нічого спільного. В ідеологічній площині тут багато і тих самих мотивів і тих самих аргументів. Це були люди, які самі породи і тій самій традиції. Де в чим шляхи їх навіть скрещувалися. Частина мазепинців верталася після Бендера додому: Скоропадський і Данило Апостол підтримували стосунки з січовиками, що були під Кримом. Також деякий контакт був і з самими Орликами: П. Орлик писав в 1711 р. до гетьмана Скоропадського, що союз України з ханом зовсім не означає її підчинення як васальної країни Криму, Україна с її залишається навіки вольною республикою посполитою. Григорій Орлик під час своїх мандрівок в Криму і на Україні в 30-их роках теж мав можливість зустрічатися з українцями.

Але й з рядів автономістів час від часу вириняють люди, які були готові на останнє ризико задля «добра батьківщини». Як уже сказано вище, централізованій політиції Росії, направлена передовсім на знищення автономії української державності, витворювали типи прихованих сепаратистів в kraю, людей, що шукали виходу з положення в відірванні України від Росії. З зрозумілих причин ми про них можемо найменше дізнатися. Іноді долітали до нас тільки деякі відгукі або натяки про їх акцію. Випадково, через архівну знахідку в Берліні польського історика Дембінського знаємо про графа Василя Капніста, київського маршала, що іздив в 1791 р. спеціально до Берліна, щоб переконати пруський уряд в особі міністра Геріберта в потребі відірвати Україну від Москви. Відомо, що перед тим Прусія своїм підкressлено ворожим ставленням до Росії спровокувала Польщу скликати чотиримісячний сойм (з 1788 р.) і прийняти відому конституцію 3 травня 1791 р., а тим часом завернула свою лінію і, покинувши підтримувати поляків, знову наблизилася до Росії, з якою вдруге (1793) поділено Польщу. Український дипломат приїхав, можна сказати, трохи запізно і дістав, хоч і обережну, але все ж відмовну відповідь пруського міністра.

Я говорю про Капніста як посередника, бо нема сумніву, що він заступав якусь законспіровану групу своїх однодумців з колів лівобережного шляхетства. Це були певно люди, які ніяк не могли погодитися з тим, що цариця Катерина II в 80-их роках остаточно зліквідувала українську автономію (вірніше: те, що від неї ще залишалося). Їх треба шукати серед отих усіх Полетик, Лобисевичів, Безбородьків і т. д. що їх було чимало чи в Глухові, чи в Новгороді Сіверському тощо. Існують далекі відомості про патріотичний гурток 1780—90 рр. в Новгороді-Сіверському, до якого належали, як здається, найвизначніші представники тодішньої шляхти Гетьманщини.

Куди не подивимося, то все це ті ж самі настрої і сентенції. Ще в 1811 р. молодий Олекса Мартос, відвідуючи могилу Мазепи в Галаці, записав у своєму днівнику: «Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал независимость; он былъ друг свободы и за се стоигъ уваженія потомства». Та ж сама ідеологія каже лохвицькому протопопові Іванові Рогачевському, засланому за свої симпатії до Мазепи на Соловки в 1712 р., сказати — майже сто років перед Мартосом — синові сотника Данила Забіли: «Наш Мазепа святий і в небі буде, а ваш цар не буде в небі».

Можливо, найбільш відбивас українську патріотичну ідеологію відома «Історія Русов». написана, правдоподібно, при кінці 90-их років XVIII ст., автора якої ще досі дефінітивно не встановлено, хоч по-дано чимало можливих претендентів: Григорія і Василя Полетику (батька і сина), князя Безбородька, О. Лобисевича. По суті це не історія, а політичний трактат. Автор її має свою політичну мету: знайти і показати в минулому базу для обґрунтування ідеї української державності, довести правосильність і законність існування окремого гетьманського ладу, зліквідованого Росією. Через цілій твір червоною ниткою проходить ідея повної самобутності українського народу і відрізності його державного організму, що зберігається при всяких формах державних союзів та сполучень.

В «Історії Русов» підкреслена непереривність українського історичного процесу. Автор її виходить з князівських часів; він ясно і недвозначно розуміє під Руссою саму Україну (або «Малоросія підъ дре́ними называнием Руси»). Для нього нема сумніву, що «Владимиръ быль дѣйствительчый князъ Рускій Кіевській, а не Московській». Тільки пізніше Москва перебрала назгу «Русь» — і саме від нашого народу. «Ибо извѣстно — висловлюється у нього Мазепа, — что прежде были мы то, что теперь Московцы правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли». З найдальшою давниною, з самих початків український (руський) нарід був за «Історією Русов» у своїй землі самодержавним і самостійним, під управою своїх власних князів. В усякім разі з київського періоду він виходить як сформована індивідуальність, з самозумілім правом на власне існування. І коли він у дальшому розвитку з'єднався і договорився з Литвою, то зробив це «яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеваный» нарід. Так само вільно, на основі рівних прав прийшов в 1386 р. до з'єднання всіх трьох народів, — польського, литовського і українського, в польському королівстві. І пізніше з'єднання з Москвою на основі Переяславського договору 1654 р. має такий самий характер вільної сполучки, з такими самими гарантіями в формі пактів і договорів, що складені були з литовськими величими князями і польськими королями, а тепер з москалями.

Поняття «вольної нації» кладеться в основу всіх розумувань «Історії Русов», з її виразним світоглядом. Її дорога свобода рідного народу, і вона високо ставить його природне право на власне існування (« всякоє твореніе имѣть право защищать бытіе свое, собственность и свободу»).

Це вішанування природного права народу наближася «Історію Русов», цей раціоналістичний твір кінця XVII ст., до деяких сентенцій П. Орлика, людини бароккової форми з початку XVIII ст. Попавши в конфлікт з турками і не бажаючи йти на їх вимоги, останній на початку 1713 р. пише меморіал до Карла XII, в якім доводить про неможливість для нього прийняття турецьку протекцію, бо це право всього українського народу рішати про свою долю: ні гетьман, ні підлегле йому військо не мають права в справах, що торкаються «державної незалежності всієї України» (de publica universae Ukraineae integritate) приймати турецьку протекцію «без згоди всіх як духовних, так і цивільних станів всієї України». Бо український нарід в його цілості (universus populus) може пізніше сказати: «не маєте права, не смієте трактувати про нас без нас».

Право на свободу українського народу автор «Історії Русов» доводить не тільки тим, що український нарід як рівний з рівним з'єднувався з іншими народами, але й у свою внутрішньому житті все користувався правами самоуправи. Це проводиться консеквентно через цілій історичний процес: за київських часів нарід вибрав принаймні династію в одній особі: за Литви урядували на Україні вибрані особи, а за польських часів приймало участь у виборах все шляхетство, під яким автор розуміє не тільки шляхту, але й духовенство і все козацтво, при чим вибрані особи затверджував король і сенат.

З цього погляду українські гетьмані були нащадками князів і так само вибирали їх нарід. Б. Хмельницький, найавторитетніша особа для українців XVIII ст., зрикається від спадкового гетьманського звання у власнім роді саме тому, щоб зберегти принцип виборності, що більш відповідав народнім правам і звичаям.

Автор безперечно с республіканець, і тому ціла його історія служить пропаганді для відновлення зліквідованих прав і свобод України у формі республіки з виборним гетьманом на чолі.

Як далеко мали йти ці права і свободи України, мотла проголошувати тільки закордонна еміграція. Ті, що залишилися в краю, примушенні були триматися перших обмежених рамок. Сам автор «Історії Русов», щоб не наражувати себе на переслідування, користувався методою посередньої подачі думок та вкладав свої свободолюбиві ідеї в уста своїх історич-

них персонажів, Богдана Хмельницького, Мазепи, а то й кримського хана.

Ще донедавна думали, що ідеї, репрезентовані невідомим автором «Історії Русов», були своєю роду винятком, якимось геніальним збоченням людей, що хотіла неперекір фактам поставити на ноги Україну, позбавлену тим часом своєї автономної державності. Що далі, то все більше стас ясним, що думки, висловлені «Історією Русов» були думками всього покоління, думками нашої правлячої еліти. Тому й так тяжко знайти її автора. Те, що писав, напр., Григорій Полетика, дуже наближається до думок «Історії Русов», і тільки після ґрунтовної аналізу таких учених, як Яковлев, Возняк, Оглоблин, ми побачили, що існують деякі нюанси, якими Полетика і автор «Історії Русов» безпечно різняться.

Коли хочете, «Історія Русов» була продуктом епохи, можливо, однією з найтиповіших відповідей на пекучі питання українських патріотів. Але були відповіді, здається, ще гостріші, і коли наша увага зосереджена саме на «Історії Русов», то це пояснюється тим, що саме цей твір зберігається. Так (напр., 24 жовтня (ст. ст.) 1825 р. декабрист О. фон дер Бругген писав з Понурівки Стародубського повіту до К. Рильєва: «Я буду прилагать старанія доставить Вам колику возможно матеріалы изъ Мало-Россійской истории; я имѣю въ виду получить таковую Исторію, писанную современникомъ Конискаго¹⁾ Худорбою; она неизвѣстна, ибо одинъ только экземпляръ оной существуетъ въ домѣ, въ коемъ живъ Худорба. Сія Исторія щѣниться здѣсь наравнѣ съ Исторіею Конискаго; ставлять ей только въ порокъ, что она очень волно и противъ нашего правительства писана». Ця історія, на жаль, не збереглася.

Ідеологічно українське XVIII століття мало свої спільні ідеї, не зважаючи на різні етапи, через які проходив тодішній наш розвиток. Ми вже вказували на спорідненість думок між самостійниками і автономістами (можливо, і різниця між ними була тільки тактичного характеру), між еміграцією і тетьманською правлячою елітою. Можна говорити про командні ідеї століття: вихідний пункт — Богдан Хмельницький і Переяславський договір з Москвою 1654 р., який як Magna Charta української конституції мав залишатися непорушним, далі поняття вільної нації, поняття природного права, природне право на власне існування і т. д. (ми показали це порівнянням думок Г. Орлика з 1713 р. з думками, висловленими при кінці того ж століття «Історію Русов»).

Українські патріоти XVIII ст. виходили з природного і правного стану речей. Український народ як і «всякое твореніе» (Історія Русов) мав природне право на власне існування, а також і на підставі договірів, з яких основним вважався Переяславський 1654 р. Це піднесення прав «вільної нації», це підкреслення добровільного характеру з'єднання, взагалі користування аргументами не практичного, а теоретичного характеру говорило за те, що українці ставилися до справи принципіально. В правах і свободах України вони вбачали не тільки приемну для них форму суспільно-політичного життя, але й глибоке морально-правне зобов'язання, яке не вільно порушити.

Тому й Москва, постійно порушуючи свої договорні зобов'язання супроти України, викликала сепаратизм. Сепаратизм був відповідю на централізаційні тенденції російської імперії. Українські сепаратисти XVIII ст. вважали себе і морально і правно оправданими, стремлячи до відірвання України від Москви. Бо, на їх думку, було це їх законне право боронити своє свободне, вільне існування, затримане або й потоптане саме тою країною, яка вроцісто і нераз обіцювала шанувати українські права і привілеї.

Нелетко, а може й зовсім неможливо, розрізняти між сепаратистами і автономістами в краю. По суті це були ті ж самі кола, з яких виходили люди, що шукали порятунку для своєї батьківщини то назовні, то всередині, то шукаючи підпору закордоном, то все ще сподіючись можливості порозуміння з Москвою. Закордонна еміграція могла бути звичайно більше консеквентною, — але всім їм разом присвічував один ідеал: вільна Україна.

¹⁾ Кониського вважали деякий час за автора «Історії Русов».